
תשובה בענין חבישת כיפה על ידי בנים ובנות (או"ח צ"א:ג'ה')*

שאלה מתלמידי בית ספר תל"י, גילה: האם חייבים לחבוש כיפה כל הזמן או רק בשעת התפילה? מדוע נשים ובנות אינן חובשות כיפה והאם מותר להן לעשות כך?

תשובה: תשובה זו מתחלקת לשלושה חלקים. בחלק הראשון נדון באיסור ההליכה בגילוי הראש לגברים. נראה שאין כל בסיס תלמודי לאסור הליכה בגילוי ראש. ההליכה בכיסוי ראש היה מנהג חסידות של תלמידי חכמים ורק בתקופות המאוחרות נחשב כיסוי ראש בזמן ההליכה כחובה. משמעותה העיקרית של חבישת הכיפה "בשבתך בביתך ובלכתך בדרך" היא שימושה כסמל של זהות יהודית. מבחינה זו בוודאי טוב ויפה לגבר או לבן לחבוש כיפה אפילו שלא בזמן תפילה. מצד שני, ברור שמי שאינו מאמץ מנהג זה אינו עובר על שום איסור. בחלק השני נדון באיסור **תפילה והזכרת שם ה'** בגילוי ראש לגברים. נראה שגם כאן אין אף מקור מתקופת המשנה והתלמוד המחייב כיסוי ראש בשעת התפילה. חובה זו התעוררה בבבל בתקופת הגאונים, והיתה מוגבלת לעוברים לפני התיבה ולקוראים בתורה בלבד. בתקופה זו, הדעה שיש חובה לכסות את הראש כל זמן שמזכירים את שם ה' היא דעת יחיד בלבד. ניתן למצוא בספרות הפוסקים אלה האוסרים כל הזכרת שם ה' בלי כיסוי ראש לצד אלה שאינם רואים חובה בכיסוי ראש כלל. כיוון שאין זכר לחובת כיסוי הראש בספרות המשנה והתלמוד, ואף בספרות המאוחרת יש שרואים בכיסוי הראש בשעת התפילה מנהג, אין לראות בתפילה ללא כיסוי ראש איסור הלכתי מוצק. מצד שני, אין ספק שהמנהג לכסות את הראש, ובמיוחד בשעת התפילה, השתרש באופן עמוק בתודעת עם ישראל. אפילו יהודים שאינם שומרים על אורח חיים הלכתי מרגישים באופן אינטואיטיבי כי מן הראוי לכבד את המנהג המקודש של כיסוי ראש כל זמן שהם נמצאים בין כותלי בית הכנסת, ובוודאי בשעת התפילה. לפיכך, אף אם אין לדרוש כיסוי ראש בבית הכנסת ובשעת תפילה כחובה הלכתית, יש לדרוש אותו על סמך העובדה שהוא הפך לביטוי בסיסי של כבוד ליהדות ויראת שמים. מי שמזכיר את שם ה' או נמצא בבית הכנסת ללא כיסוי ראש נראה בעיני הציבור בארץ כמי שמפגין חוסר כבוד ליהדות ולריבון העולם.

בחלק השלישי נדון בכיפה **לנשים ולבנות**. באשר לנשים, כיסוי הראש שנהג בהם בימי התלמוד היה קשור לצניעות. מצד שני, בנות לא חבשו כיפה כיון

שילדים בכלל לא נהגו בכיסוי ראש עד לתקופה מאוחרת. מותר לנשים ולבנות לאמץ את הסמל של הכיפה הן בזמן התפילה והן בזמן ההליכה. מצד שני, נכון להיום, הכיפה הינה סמל הנהוג אצל גברים, ומשום כך נשים ובנות רבות נרתעות מלחבוש אותה. מכיוון שלא מדובר בחובה הלכתית, אין מקום להקפיד על כיסוי ראש לנשים, אפילו בזמן תפילה. עיקר המשמעות בחבישת כיפה הוא בכך שהיא משמשת ביטוי סמלי לכבוד למסורת, אך סמל זה אינו תופס, מבחינה חברתית, לגבי נשים ובנות. בת יכולה להיכנס לבית הכנסת ולהתפלל ללא כיפה, מבלי שמישהו יראה בכך ביטוי של חוסר כבוד ליהדות.

מבוא

ענין כיסוי הראש בעידן שלאחר האמנציפציה מהווה הרבה יותר מאשר ענין הלכתי טהור. שאלות הקשורות לנוהל של כיסוי ראש או גילוי ראש מעוררות, לעיתים קרובות, סערה של רגשות. חוגים רבים רואים בכיסוי ראש סמל, ולא מנהג או הלכה בלבד. אך לא כולם רואים בו סמל לאותו דבר, ובוודאי שלא כולם מעריכים סמל זה באופן זהה. אצל יהודים חילונים מסוימים כיסוי הראש היווה, ומהווה, סמל של הדת – ולכן מבחינתם הוא סמל בלתי רצוי. כך שאלו פעם מורים מהגימנסיה בתל-אביב את אחד-העם "אם מותר לתת לתלמידי הגימנסיה לכסות את ראשיהם בשעת לימוד התורה – דבר שאחדים מן המורים התנגדו לו מטעמים עקרוניים". אחד-העם השיב ש"אפשר להיות יהודי לאומי כהלכה גם מבלי להקפיד על גילוי-ראש בשעת לימוד התורה".¹

במאה שעברה הפגינו הרפורמים בארה"ב פחות ליברליות. בשנת 1864 התקינו כי כל המתפללים בקהילה הרפורמית "היכל עמנואל" בניו-יורק חייבים לגלות את ראשם.² כמו כן, בשנת 1875 כפו על כל מבקרי היכל אייזיק מ' וייס שבסינסינטי לגלות את ראשם בתוך ההיכל.³ כעבור כעשר שנים הפכה התפילה בגילוי ראש לסימן ההיכר המובהק של בתי הכנסת הרפורמיים. בניגוד לחילונים שראו בכיסוי ראש סמל של היהדות הדתית בכלל, הרפורמים ראו בה סמל של היהדות הדתית המיושנת והבדלנית. הם ביקשו להעניק מימד של כבוד, מודרניות ואוניברסליות לחוויה הדתית. מסיבות אלה הם הנהיגו מנהגים על מנת לחקות את הנוצרים כגון תפילה בגילוי ראש ובליוי עוגב, העברת השבת ליום ראשון, תפילות ודרשות בלועזית, וכדומה.⁴ ואין צורך לומר שראו בכיסוי ראש יום-יום את הניגוד של המימד האוניברסלי של היהדות. מצד שני, נדמה שניתן לראות בעמדות הרבניות האורתודוקסיות של העת החדשה תגובה לחילוניות ולרפורמה. רבים אסרו הליכת ד' אמות בגילוי ראש איסור חמור. ר' ישראל מאיר הכהן, ה"חפץ חיים", החמיר ואסר גילוי ראש אפילו לקטנים ואפילו בשעת השינה (משנה ברורה לאו"ח ב', ס"ק י"א). רבנים אחרים היו נוהגים לכסות את ראשיהם אפילו במרחץ (שער

תשובה לאו"ח ב', ס"ק ג'), והחסידיים דרשו כיסוי כפול: כיפה מתחת לכובע.⁵ לבסוף, ר' עקיבא יוסף שלזינגר (הונגריה וא"י, 1837-1922) היה נוהג לחבוש שתי כיפות מתחת מגבעתו כדי שראשו יהיה מכוסה לגמרי!⁶ כדי להעריך אל נכון את ענין כיסוי הראש מן הראוי לבחון את הדבר מבחינה היסטורית: מהו מעמדו של כיסוי הראש בספרות ההלכה לדורותיה?⁷

I. איסור ההליכה בגילוי הראש

תקופת המקרא

במקרא, כמובן, אין כל זכר לאיסור גילוי ראש. מקובל אף לומר שיש להסיק מכתובים מסוימים (למשל, שופטים ט"ז:י"ג; שמואל ב' י"ד:כ"ו) שבאופן כללי נהגו גברים ללכת בגילוי ראש. ראייה מיוחדת מביאים משמואל ב' ט"ו:ל': "ודוד... עולה ובוכה **וראש לו חפוי** והוא הולך יחף וכל העם אשר אתו **חפו** איש ראשו ועלו עלה ובכה". כאן דוד והעם אשר איתו חפו, דהיינו, **כיסו** את ראשם כאות של אבלות. מכאן, שמכסים את הראש רק במצבים יוצאי דופן כמו אבלות, ולא כל הזמן.⁸ ברם, בזמן האחרון הראה א' אהוביה⁹ שלאמיתו של דבר יש להבין "חפה" במובן של **גילוי** ראש (במקביל להליכה יחף) – ומכאן, שנהגו **לכסות** את ראשם באופן יומיומי. על כך מעיד בבירור יחזקאל כ"ד:ט"ו-כ"ג. ה' המית את אשתו של יחזקאל ואסר עליו מלשמור על מנהגי אבלות: "אבל לא תעשה, **פארך חבוש עליך** ונעליך תשים ברגליך" (פס' י"ז). כאשר שאלו בני ישראל את יחזקאל על התנהגותו המוזרה, ענה יחזקאל כי ה' יחריב את המקדש ויהרוג את בניהם, ואז אף הם יעשו כמוהו: "**ופארכם על ראשיכם**, ונעליכם ברגליכם, לא תספדו ולא תבכו" (פס' כ"ג). למרות שנראים דבריו של אהוביה, אין בכך תשובה ברורה לשאלתנו. יתכן כי נהגו לכסות את הראש באופן יומיומי, אך עדין אין עדות **לחובת** כיסוי הראש.

תקופת המשנה והתלמוד

1. בתקופת המשנה והתלמוד לא נהגו גברים בארץ ישראל לכסות את ראשם בדרך כלל וילדים לעולם לא נהגו בכיסוי הראש.¹⁰

א. נדרים ל' ע"ב

המשנה קובעת:

הנודר [שלא להנות] מ"שחורי הראש", אסור בקרחין ובעלי שיבות [= שאינם שחורי ראש באופן מילולי] ומותר בנשים ובקטנים, **שאינן נקראין שחורי הראש אלא אנשים.**

על משנה זו דנה הגמרא:

מאי טעמא [= מכונים האנשים שחורי ראש]? אנשים זמנין דמיכסו רישייהו זמנין דמגלו רישייהו [= לפעמים ראשיהם מכוסים ולפעמים ראשיהם מגולים, ולכן הם נקראים "שחורי הראש" לפי שרוב האנשים ראשם שחור], אבל נשים לעולם מיכסו [ר"ן: ולכן ב"מכוסה הראש" אדם מתאר אותם] וקטנים לעולם מיגלו [ר"ן: ולכן ב"מגולי הראש" אדם מתאר אותם].

ברור מדברי הבבלי כאן שלא היה מנהג קבוע לגברים לכסות את ראשם. יתר על כן, לפי מקור זה, כיסוי ראש אקראי היה נהוג אצל גברים בלבד, ונערים ונערות לעולם לא כיסו את ראשם (השווה גם מקורות 2, ב, 3, ב להלן).

ב. בראשית רבה י"ז:ח' (מהד' תיאודור־אלבק, עמ' 158-159 ומקבילות):

"שאלו את ר' יהושע... מפני מה האיש יוצא וראשו מגולה והאשה יוצאה וראשה מכוסה?" – מקור זה מניח בפשטות שגברים יוצאים בגילוי ראש.

2. כיסוי הראש היה מנהג של תלמידי חכמים נשואים בבבל, ולא של כלל הציבור.

א. קידושין ח' ע"א¹¹

כי הא דרב כהנא [שהיה כהן] שקיל סודרא מבי פדיון הבן [= לקח סודר הראש ממשפחה שביקשו לפדות ממנו את בכורם]. אמר ליה: לדידי חזי לי חמש סלעים [= לי הוא שווה חמשה סלעים – הסכום הנדרש לפדיון הבן]. אמר רב אשי: לא אמרן אלא כגון רב כהנא דגברא רבה הוא ומבעי ליה סודרא ארישיה [= לא אמרנו שאפשר לפדות את הבן בסודר אלא במקרה כגון רב כהנא שהיה איש חשוב הזקוק לסודר על הראש], אבל כוליה עלמא לא.

ממקור זה אנו לומדים שאנשים חשובים בבבל היו מכסים את ראשם בסודר, ומשתמע בבירור שאנשים אחרים לא כיסו את ראשם כלל. כך עולה גם מדברי רש"י ד"ה דגברא רבה הוא: "ולא אזיל בגילוי הראש".

ב. קידושין כ"ט ע"ב

משתבח ליה רב חסדא לרב הונא בדרב המנונא דאדם גדול הוא. אמר ליה [רב הונא לרב חסדא] כשיבא לידך [רב המנונא] הביאהו לידי. כי אתא חזייה דלא פריס סודרא. אמר ליה: מאי טעמא לא פריסת סודרא? אמר ליה: דלא נסיבנא. אהדרינהו לאפי מיניה. אמר ליה: חזי דלא חזית להו לאפי עד דנסבת [= כשבא ראהו שלא פורס סודר. אמר לו: למה אינך

פורס סודר? אמר לו: שאינני נשוי. החזיר את פניו ממנו. אמר לו: ראה שלא תראה אותי שוב עד שתתחתן].

ממקור זה עולה כי לא כל תלמיד חכם גדול היה מכסה את ראשו. רב המנונא, שהיה אדם גדול, לא כיסה את ראשו כיון שהיה רווק. רב הונא לא כעס על כך שרב המנונא הלך בלי כיסוי ראש, אלא כעס על כך שרב המנונא בחר ללמוד תורה ולא להתחתן.

3. רק במקרים חריגים נהגו אנשים שלא היו תלמידי חכמים לכסות את הראש.

א. קדושין ל"ג ע"א

רבינא הוה יתיב קמיה ר' ירמיה מדיפתי. חלף ההוא גברא קמיה ולא מיכסי רישא. אמר: כמה חציף [האי] גברא! אמר: דלמא ממתא מחסיא ניהו דגיסי בה רבנן. [= רבינא היה יושב לפני ר' ירמיה מדיפתי. חלף אותו גבר לפני ולא כיסה את ראשו. אמר: כמה חצוף הגבר הזה! אמר: שמא ממתא מחסיא הוא שרגילים בה חכמים.]

מקור זה מצביע על מנהג של כיסוי ראש כאות של הבעת כבוד בזמן שעוברים לפני רב חשוב. ההופעה בבבל לפני אנשים מכובדים בגילוי ראש היתה נחשבת כבלתי מנומסת. ובכל זאת, אפילו כאן ניתנה לגיטימציה לוותר על נימוס זה במקום שרבנים רבים מצויים שם, כיוון שהדבר היה גורם לטירחה יתירה.

ב. שבת קנ"ו ע"ב (מתורגם מהארמית)

אמו של רב נחמן בן יצחק, אמרו לה חוזים בכוכבים: בנך יהיה גנב! לא נתנה לו לגלות את ראשו. אמרה לו: כסה ראשך כדי שתהיה עליך אימת שמים ובקש רחמים! לא ידע [רב נחמן] למה אמרה לו [את זה]. יום אחד היה יושב וגורס תחת הדקל. נפלה הגלימה מראשו. הרים עיניו וראה את הדקל. תקף אותו יצרו. עלה וחתך את צרור התמרים בשיניו.

גם כאן מדובר במקרה חריג. רב נחמן בר יצחק כיסה ראשו כל הזמן על פי פקודת אימו שלמדה שהוא נועד להיות גנב. רב נחמן בר יצחק, בהיותו צעיר, כלל לא הבין את דרישת אמו לכסות את ראשו וברור הדבר שהוא היה היחיד מבין חבריו שהלך בכיסוי ראש. לפי המשתמע מן האגדה, כיסוי הראש הביא לרב נחמן בר יצחק מורא שמים ושבר את יצרו,¹² וברגע שנפל כיסוי הראש תקפו יצרו וגנב, כדברי החוזים בכוכבים. ברור שהדרישה מרב נחמן בר יצחק לא לגלות את ראשו לא היתה אלא טכסיס קיצוני כדי לעקור את יצר הגניבה.

4. אפילו תלמידי חכמים לא תמיד הקפידו לכסות את ראשם בכל עת.

א. ברכות נ"א ע"א

[בשעה שמברכים על הכוס של ברכת המזון] "רב פפא מעטף ויתיב. רב אסי פריס סודרא על רישיה" [= רב פפא מתעטף בטליתו ויושב. רב אסי פורס סודר על ראשו]. כלומר, רב אסי פרס סודר רק כאשר בירך ברכת המזון על הכוס. מסיפור זה משתמע שלא עשה כן שאר היום, וכן שלא עשו כן אלה שסעדו איתו.

ב. קידושין ל"א ע"א

אמר ר' יהושע בן לוי: אסור לאדם שיהלך ארבע אמות בקומה זקופה שנא' "מלא כל הארץ כבודו" (ישעיהו ו':ג). רב הונא בריה דרב יהושע לא מסגי [= לא היה הולך] ארבע אמות בגילוי ראש. אמר: "שכינה למעלה מראשי". יש להבחין בין דברי ר' יהושע בן לוי על הליכה בקומה זקופה שנאמרו בלשון איסור, לבין דברי הגמרא על מנהגו של רב הונא בריה דרב יהושע שלא נאמרו בלשון איסור כללי. מן המסופר על רב הונא בריה דרב יהושע משתמע שאפילו חכמים לא נמנעו מללכת בגילוי ראש, ורק רב הונא בריה דרב יהושע הקפיד הקפדה יתירה זו.

ג. שבת קי"ח ע"ב

דבר זה עולה גם מדברי רב הונא בריה דרב יהושע בשבת קי"ח ע"ב: "תיתי לי דלא סגינא ארבע אמות בגילוי הראש" [= יבוא לי שכרי על שאינני הולך ד' אמות בגילוי הראש]. רב הונא בריה דרב יהושע ציפה לשכר מיוחד על כך שנהג לפנים משורת הדין וכיסה את ראשו בכל עת.

התקופה הבתרת-תלמודית

אין ספק שמנהג המקום ותנאי הזמן השפיעו מאוד על הפוסקים בענין הליכה בכיסוי ראש. נדגים את הדבר בכמה מובאות. עמדנו זה עתה על כך שבקדושין ל"א ע"א מובאים דברי ר' יהושע בן לוי שאסר הליכה בקומה זקופה ולאחר מכן מנהגו של רב הונא בריה דרב יהושע ללכת בכיסוי ראש. מעניין בהקשר זה להשוות את הרמב"ם שחי בצפון אפריקה במאה ה"ב לר' אברהם בר' נתן הירחי (הראב"ן) שחי באותו דור בפרובאנס ובספרד. הרמב"ם מכניס הן את ענין ההליכה בקומה זקופה והן את ענין כיסוי הראש לקטגוריה של מנהגי צניעות של תלמידי חכמים בלבד. כך עולה מדבריו בהלכות דעות ה'ו', ח': צניעות גדולה נוהגים תלמידי חכמים בעצמם: לא יתבזו ולא יתגלו ראשם ולא גופם... לא ילך תלמיד חכם בקומה זקופה וגרון נטוי כענין שנאמר "ותלכנה נטויות גרון ומשקרות עינים" (ישעיהו ג':ט"ז).

ברור איפוא שהרמב"ם לא הכיר את המנהג של כיסוי הראש לכל אדם בכל עת. לעומת זאת, במקום אחד לפחות, מתייחס הראב"ן הן להליכה בקומה זקופה והן להליכה בגילוי ראש כאיסורים שחלים על כל אדם בכל עת. בספר המנהיג, מהד' רפאל, עמ' פ"ז, נאמר: "וצריך שיכסה ראשו בשעת תפילה, ולא בשעת תפילה בלבד אלא כל היום כולו כדאמרינן אסור לאדם ללכת בקומה זקופה ובגילוי ראש". למרות שהראב"ן מבסס את האיסור ללכת בגילוי ראש בלשון "כדאמרינן", המקור בקידושין, כפי שראינו, אינו משתמש בלשון איסור לכל אדם אלא בהליכה בקומה זקופה בלבד. אין ספק שהראב"ן הושפע מהמנהג בספרד ורצה לשוות למנהג זה ערך של חובה. על המנהג בספרד אנו לומדים מדבריו בעמ' פ"ד: "לכן יתכן לו לאדם ללכת בכיסוי הראש דרך צניעות ומוראת מלכות העולם כמנהג כל אנשי ספרד וישר כחם". כאן מודה הראב"ן שמדובר במנהג בלבד והוא ממליץ על מנהג זה של אנשי ספרד לכולם. נראה שדברי ההמלצה מכוונים דווקא לאנשי צרפת שלא נהגו בכיסוי ראש אלא במצבים מיוחדים. כך עולה מדבריו בעמ' רכ"א: "ועוד היום מנהג צרפת בשעת ברכה להיות המברך מתעטף בכסותו או נותן כובע בראשו" (השווה מקור 4, א לעיל). רק בשעת ברכת המזון נהגו הצרפתים לתת כובע בראשם, ולא בזמן ההליכה בדרך.¹³

פוסקים גדולים כמו המהר"ם מרוטנבורג (תשובות פסקים ומנהגים, כרך א', עמ' ק"ג, סימן ס"ה), המהרש"ל (שו"ת מהרש"ל סימן ע"ב) והגר"א (ביאור הגר"א לאורח חיים ריש סימן ח') הדגישו שאין כל איסור בהליכה בגילוי ראש ושכיסוי ראש אינו אלא ממידת חסידות. למרות זאת, כנראה החל מן המאה ה"ט, מנהג כיסוי הראש התקדש באשכנז ונחשב כחובה מטעם "חוקות הגויים", וגילוי הראש נחשב כעבירה על "דת יהודית". ר' ישראל ברונא נשאל (שו"ת מהר"י ברונא, מהד' הרשלה, סימן ל"ד): "מעשה בראובן שהלך בגילוי הראש בפני עשרה ובא אחד מן התלמידים וראה ומיחה בו ולא אשגח עליה ונידה התלמיד לראובן". ר' ישראל השיב שנידויו נידוי, וטען כי כיסוי הראש היה מנהג חסידות רק בארץ ישראל בתקופת התלמוד. לעומת זאת

אנן דדיירינן בין האומות ואינהו אזלי בגילוי הראש, וחשיב כחוקות הגויים, ולא מינכר ביניהון אלא בכיסוי הראש, חשוב השתא כעובר על דת יהודית... [= אנחנו שדרים בין האומות והם הולכים בגילוי הראש, ונחשב כחוקות הגויים, ולא ניכרים אנו ביניהם אלא בכיסוי הראש, נחשב עכשיו כעובר על דת יהודית...].

ברוח דומה כתב הט"ז (או"ח ח', ס"ק ג):

ונראה לי שיש איסור גמור מטעם אחר דהיינו, כיון שחוק הוא עכשיו בין העכו"ם שעושין כן תמיד, תיכף שיושבין פורקין מעליהם הכובע, ואם כן נכלל בכלל "ובחוקותיהם לא תלכו" (ויקרא י"ח:ג).

הסבר סביר לחידוש זה ביחס לכיסוי הראש מציע יצחק ריבקינד: "אולי כאשר תכפו הצרות וגברו הגזירות והפרעניות, החמירו בני אשכנז וצרפת עליהם ועל זרעם גם בתלבושתם כדי להיבדל עוד יותר מן הגוים"¹⁴. אכן, הגזירות נגד כיסוי הראש יכלו רק לתרום להעלאת כיסוי הראש לדרגת סמל יהודי קדוש.¹⁵ נראה שעל יחס מחמיר זה קובל המהרש"ל בתשובתו הנ"ל (סימן ע"ב):

אבל בזה תמיהני שנהגו איסור בפריעת ראש אף בלא תפילה, ולא ידעתי מאין זה להם... משמע דוקא בקומה זקופה הוא אסור, אבל בגילוי הראש אין בו איסור אלא שרב הונא החמיר על עצמו מכח מידת חסידות. ועכשיו הוא להיפך! בקומה זקופה אינן נזהרים ואדרבה הגאים והעשירים הולכים נטווי גרון, ובגילוי הראש נזהרים לא מחמת חסידות אלא סוברים דת יהודית הוא!

מעניינת במיוחד תשובתו של הרב יהודה אריה ממודינה (איטליה, 1571-1648) שהיה גם משורר בעברית ובאיטלקית, והיה בקי לא רק בלימודי היהדות אלא גם בספרות האיטלקית והקלאסית ובמוסיקה.¹⁶ ריא"ם התיר הליכה בגילוי ראש והסרת כיסוי הראש כנימוס של הבעת כבוד. הוא מונה שלושה טעמים שהביאו את הפוסקים לאיסור גילוי ראש ודוחה כל אחד מהם: הטעם הראשון לאיסור הוא משום "ובחוקותיהם לא תלכו". כנגד טעם זה אומר ריא"ם "שאינ לנו מסברה להוסיף על חוקות הגוים לאסור רק אותן הדברים שקבלה הם ביד החכמים שהם חוקות הגוים... שאם אי אתה אומר כן יהיה כל דבר מחוקות הגוים"¹⁷. יתר על כן, ריא"ם מדגיש כי המנהג לגלות את הראש כאות של כבוד אינו קשור במהותו לעבודת אלילים: "שלא יצא מנהג לכבד בגלוי ראש מהיותם עובדים לאלו בגלוי ראש, אלא נהגו לעבדם כך לפי שבעלמא היה כבוד לעשות כך"¹⁸. הטעם השני לאיסור גילוי הראש הוא ערוה. כנגד זה טוען ריא"ם שאין זכר לכך במקורות ששער באיש ערוה. ועוד, "ואילו היה כך לא צוה ה' לנזיר גדל פרע שער ראשו, [במדבר ו':ה'], ולא נתן כח לשמשון בשערו אשר בסורו וה' סר מעליו, ולא אחז המלאך את הנביא 'בציצת ראשו' [יחזקאל ח':ג']"¹⁹. הטעם השלישי לאיסור גילוי ראש הוא שיש בו חוצפה. ריא"ם דוחה טעם זה בהדגישו כי ענין זה תלוי במנהג המקום ובתנאי הזמן:

שאפילו ממדת חסידות להמנע מדבר שיש בו חוצפא, לנו בני איטליאה אין מונע בשום צד, כי דברי רז"ל צריך להבינם כפי המקום והזמן והאדם, דאם לא כן נהיה בדבריהם אפיקורסים כמו הקראים בתורה שבכתב, כי אין קץ לדברים שמצינו להם ז"ל אסורים שנעשו מותרים בחלוף הזמן והמקום... אבל לנו בני איטליאה שלבושינו באופן אחר... ומנהג הוא להסיר הכובע ולעמוד כך לפני הגדולים לכבדם, איך יחשב המוסר חוצפא והכבוד עזות...²⁰

בימינו דחה הרב עובדיה יוסף גם הוא את הטעם של חוקות הגוים אך במקומו העמיד טעם חדש לכיסוי ראש (בתשובתו, עמ' ז'): כיסוי הראש בזמננו משמש כהיכר בין דתיים לבין חילונים, "ואם כן, מי שהולך בגילוי הראש יש לחוש בו משום מראית העין שיחשדוהו לפורק עול מלכות שמים מעליו".

כיסוי ראש בשעת הליכה – דברי סיכום

מכל הנאמר לעיל נראה שאין הצדקה תלמודית לאסור הליכה בגילוי ראש. ראינו שכיסוי הראש בתקופת המשנה והתלמוד היה מנהג חסידות לתלמידי חכמים בלבד. בימי הביניים במקומות מסוימים ובתקופות מסוימות גילוי הראש היה נחשב כאיסור חמור לכלל הציבור, ואולם, במקומות אחרים (צפון אפריקה, צרפת, איטליה) לא הקפידו בענין והוא נחשב כמנהג גרידא. כדי לעגן מנהג זה בהלכה, נאלצו רבנים להמציא הסברים מלאכותיים, שאינם מבוססים על המקורות.

ניתן לומר שכיסוי הראש תמיד שימש כסמל של זהות בכך שיצר מחיצה בין המכסים לבין המגלים. בתקופת התלמוד הוא הפריד בין תלמידי חכמים לבין הציבור הרחב. בימי הביניים הוא הפריד בין יהודים ללא יהודים. היום, במדינת ישראל הוא מבחין בין יהודים "דתיים" ל"לא דתיים". נדמה שמספר לא מבוטל של יהודים מסורתיים לא רואים מחיצה זו בין "דתיים" ל"חילוניים" בעין יפה ולכן נמנעים מכיסוי ראש מחוץ לכותלי בית הכנסת. כיוון שלא מדובר בחובה הלכתית, מן הראוי לכבד את רצונם של יהודים שאינם רוצים לחבוש כיפה ברוב שעות היום. אין ספק שהרבה יותר חשוב להדגיש קודם כל קיום מצוות מן התורה כגון טלית ותפילין, ולראות את הכיפה במימדיה הריאליים – כמנהג.²¹ יש גם לזכור כי הטעם העיקרי למנהג כיסוי הראש בזמן הליכה – צניעות וכבוד – אינו באמת תקף בחברה הישראלית היום. אין אדם שיימנע מלבקר אצל אדם מכובד (ראש הממשלה, נשיא המדינה) בגילוי ראש מטעמים אלה. מצד שני, מן הראוי לתת את הדעת על הצדדים החיוביים של חבישת הכיפה. הכיפה הפכה לסמל של זהות יהודית מסורתית-דתית, וחשוב לנו לטפח זהות זו בציבור שלנו. מספר לא קטן של יהודים מסורתיים מגדירים את עצמם "חילוני-מסורתי" במקום "דתי-מסורתי". אין ברצוננו להביא לכך שהיהדות המסורתית תיחשב על ידי חברינו כ"פחות דתי". עלינו לחנך לכך שהיהדות המסורתית הינה יהדות רוחנית-דתית במלוא מובן המילה. יתכן שהסמל ה"דתי" של הכיפה יכול לתרום בכיוון הזה.

II. איסור תפילה והזכרת שם ה' בגילוי ראש

תקופת המשנה והתלמוד

אין כל זכר לאיסור תפילה והזכרת שם ה' בגילוי ראש במשנה ובתלמוד. אדרבה, יש סימנים לכך שנהגו לברך, לקרות קריאת שמע ולהתפלל בלי כיסוי ראש. אמנם מוזכר מנהג חכמים בארץ ישראל להתעטף במעמדים מסוימים כגון בהיותם שליחי ציבור, לברכת המזון ועוד, אך מדובר, ככל הנראה, במידת חסידות של **כיסוי הפנים** ולא בחובת כיסוי הראש.²² כך עולה מדברי ירושלמי ברכות סוף פרק ז, י"א ע"ד: "אכל מיסב מתעטף ומברך. **אם עשה כן** הרי הוא כמלאכי השרת. מה טעמא? **בשתים יכסה פניו ובשתים יכסה רגליו** (ישעיהו ו' ב)". מלשון "אם עשה כן" יוצא שמדובר במנהג חסידות ולא בחובה. מן הפסוק "בשתים יכסה פניו" יוצא שמדובר בכיסוי הפנים, ולא דווקא בכיסוי הראש. לגבי כיסוי הראש הזכרנו לעיל (סעיף I, מקור 4, א) את מנהגו של רב אסי לפרוס סודר לכוס של ברכת המזון. מכאן משתמע שרק הוא נהג כן. על כך יש להוסיף את המקורות הבאים:

א. ברכות ס' ע"ב

באותו דף יש רשימה של ברכות השחר הנאמרות כשאדם קם בבוקר. באמצע הרשימה נאמר: "**כי פריס סודרא על רישיה** לימא ברוך עוטר ישראל בתפארה". ברור שברכה זו והברכות שקדמו לה ברשימה נאמרו בגילוי ראש.

ב. ויקרא רבה כ"ז:ו', מהד' מרגליות, עמ' תרל"ז

אמר ר' יצחק: למלך ששלח פרוסדוגמא [= כתב פקודה] שלו למדינה. מה עשו בני המדינה? עמדו על רגליהן ופרעו ראשיהן וקראו אותו באימה וביראה ברתת ובזיע. כך אמר הקב"ה לישראל: הדא קרית שמע פרוסדוגמא שלי, **לא הטרחתי עליכם ולא אמרתי לכם שתהו קורין אותה לא עומדין על רגליכן ולא פורעין ראשיכן** אלא "בשבתך בביתך ובלכתך בדרך" [דברים ו' ז:].

מקור זה חשוב מאוד. "פרע" כאן פירושה "גילה" וזאת אומרת שניתן לקרות קריאת שמע בגילוי ראש. יתר על כן, לפי מקור זה דווקא **גילוי ראש** מהווה ביטוי של יראת כבוד ולא **כיסוי ראש**! הרב מ"מ כשר כל כך התקשה בנאמר כאן שהוא נאלץ לפרש שבמקרה זה "ולא פורעין ראשיכם" פירושו "ולא **מכסים** ראשיכם".²³ אך אין הצדקה לפירוש כזה. נראה שר' יצחק מתייחס למנהג המקובל בזמנו שעומדים ומסירים את הכובע לפני המלך כביטוי ליראת כבוד,²⁴ ומכאן ניתן לחשוב שגם בקריאת שמע יש **חובה** לעמוד ולגלות את הראש. ר' יצחק אומר שאין כל חובה לעשות כן בקריאת שמע, אך בוודאי אינו רואה בכך פסול. אדרבה,

משתמע מדבריו שמי שירצה לקרות קריאת שמע באימה יתירה בגילוי הראש תבוא עליו ברכה!²⁵

תקופת הגאונים

רק החל מתקופת הגאונים שומעים אנו על דרישה לכסות את הראש במעמדי תפילה שונים.

א. מסכת סופרים י"ד:י"ב, מהד' היגער, עמ' 265-266

פוחח [הנראין כרעיו, או בגדיו פרומים; או מי שראשו מגולה] פורס על שמע [ויש אומרים בכרעיו נראין או בגדיו פרומים פורס על שמע אבל בראשו מגולה אינו רשאי להוציא הזכרה מפיו. ובין כך ובין כך] מתרגם. אבל אינו קורא בתורה ואינו עובר לפני התיבה ואינו נושא את כפיו.

הכנסנו כאן בסוגריים מרובעים מה שנראה כהרחבה מתקופת הגאונים כי מסכת סופרים נכתבה כנראה באותה תקופה. כל מה שנשאר מחוץ לסוגריים נמצא במשנה מגילה ד'ו': "פוחח [אלבק; שבגדיו קרועים ובשרו נראה] פורס את שמע ומתרגם, אבל אינו קורא בתורה ואינו עובר לפני התיבה ואינו נושא את כפיו". משנה זו אינה מזכירה כלל את מי שראשו מגולה, והיא אף לא נזכרת בגמרא. מכאן יש ללמוד שבתקופת המשנה לא נחשבו הפורס על שמע [= שליח ציבור האומר קריאת שמע עם הציבור לסירוגין],²⁶ המתרגם, הקורא בתורה, העובר לפני התיבה והנושא את כפיו בראש מגולה כבזיון. רק מחבר מסכת סופרים ראה בגילוי ראש נושא שראוי לדון בו.

לפי התנא קמא במסכת סופרים מי שראשו מגולה פורס על שמע וכן רשאי להוציא הזכרה מפיו. אסור לו רק לקרוא בתורה, לעבור לפני התיבה ולשאת את כפיו. מדוע, לדעת התנא קמא, מותר לו לפרוס על שמע ואילו דברים אלה אסורים לו? כי הקורא בתורה, העובר לפני התיבה והנושא את כפיו היו עומדים בפני הציבור ולכן פוחח ומי שראשו מגולה היו פסולים לכוליה עלמא. הפורס על שמע, לעומת זאת, היה יושב במקומו ולא היה בולט²⁷ ולכן תנא קמא לא דרש כיסוי ראש. ברור, אם כן, שאין התנא קמא במסכת סופרים דורש כיסוי ראש אלא מטעמים של כבוד הציבור לאלה שעומדים לפני הציבור. רק לדעת ה"ש אומרים" אסור להזכיר את השם בראש מגולה.

ב. החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, מהד' מרגליות, סימן מ"ב, עמ' 87

אנשי מזרח אוסרין שיברכו הכהנים לישראל וראשם פרוע, ובני ארץ ישראל מברכין כהנים לישראל וראשם פרוע.

חיבור זה נכתב סביב שנת 700 בארץ ישראל במטרה להגן על מנהגי ארץ ישראל מפני נסיונות עולים בבליים לבטל אותם.²⁸ ברור הדבר שאם הכהנים בירכו את העם ללא כיסוי ראש, גם העם בעצמו התפלל ללא כיסוי ראש. נראה איפוא שאנשי ארץ ישראל שמרו על המנהג הקדום שלא לדרוש כיסוי ראש בשום מעמד ציבורי של תפילה. אנשי בבל, לעומתם, התחילו לראות בגילוי ראש סימן של חוסר כבוד וצניעות.

תקופת הראשונים והאחרונים

הרבה פוסקים לא קיבלו את דברי ה"יש אומרים" במסכת סופרים שאסור להוציא הזכרה בגילוי ראש. נתחיל בדברי הרמב"ם בהלכות תפילה ה'ה': תקון המלבושים כיצד? מתקן מלבושיו תחילה ומציין עצמו ומהדר, שנא' "השתחוּו לה' בהדרת קדש" (תהלים כ"ט:ב). **ולא יעמוד בתפילה באפונדתו ולא בראש מגולה** ולא ברגליים מגולות אם דרכי אנשי המקום שלא יעמדו בפני הגדולים אלא בבתי הרגליים...

יש להדגיש כי הרמב"ם מדבר כאן על תפילת העמידה בלבד, ואין הוא מזכיר דרישה דומה בהקשר של קריאת שמע, ברכות או קריאת התורה. יתר על כן, בהלכה א' מדגיש רמב"ם כי בכיוצא בדברים אלה, "אם היה דחוק או נאנס או שעבר ולא עשה אותם **אין מעכבין**". מצד שני, הוא מרחיב את דרישת מסכת סופרים לכיסוי הראש מן העובר לפני התיבה לכל מתפלל. עדות חשובה על מנהג צרפת אנו מוצאים אצל ר' יצחק מווינא (1180-1250) באור זרוע, חלק ב', סימן מ"ג:

ונראה בעיני דצריך לזהר שלא יקרא קטן בראשו מגולה דדילמא הלכה כיש אומרים דקתני במס' סופרים... וכמדומה דבקריאת התורה גם תנא קמא מודה... **ואין נראה בעיני מנהג רבותינו שבצרפת שמברכין בראש מגולה, ובשמחת תורה נהגו לקרות קטנים ומזכירים הזכרה בראש [מגולה]** ואיני יודע איך לקיים המנהג אם לא כתנא קמא... דמס' סופרים.²⁹

גם ר' יוסף קארו אינו מכריע לטובת ה"יש אומרים" במסכת סופרים אלא מביא אותו כדעה אחת. באו"ח צ"א:ג' הוא כותב: "יש אומרים שאסור להוציא אזכרה מפיו בראש מגולה, ויש אומרים שיש למחות שלא ליכנס בבית הכנסת בגילוי הראש". מדבריו באו"ח ח'ב' ניתן ללמוד שהוא רואה את כיסוי הראש בבית הכנסת או בזמן הזכרת השם כעצה טובה בלבד: "סדר עטיפתו כדרך בני-אדם שמתכסים בכסותם ועוסקים במלאכתם – פעמים בכיסוי הראש פעמים בגילוי הראש, **ונכון שיכסה ראשו בטלית**". נראה שהמחבר משאיר את האפשרות של תפילה ללא כיסוי ראש בטלית, דהיינו **בראש מגולה**. רק בשעת תפילת העמידה דורש המחבר, בעקבות הרמב"ם, כיסוי ראש (צ"א:ה').

המהרש"ל בתשובתו הנ"ל (סימן ע"ב) גם נטה לפסוק כתנא קמא במסכת סופרים ולהתיר הזכרת שם ה' וקריאת שמע בגילוי ראש, על אף שבסופו של דבר פסק לחומרה:

הייתי נוטה להקל ולברך בגילוי הראש ואפילו לקרות קריאת שמע שרי... ומה אעשה שכבר הורו לאיסור... וכן מסתבר שמדת חסידות הוא בהזכרת השם שלא יהא בגילוי הראש כמו הולך ד' אמות באויר השמים.

נסיים את הדיון בדברי הגר"א בביאורו לאו"ח ריש סימן ח':

דמדינא אפילו להתפלל וליכנס לבית הכנסת הכל מותר... [בגילוי ראש] וגם מה שכתוב במסכת סופרים שיש אומרים שאסור להוציא הזכרה בראש מגולה גם כן מידת חסידות הוא... כללא דמילתא, **אין איסור כלל בראש מגולה לעולם**; רק לפני הגדולים וכן בעת התפילה – **אז נכון הדבר מצד המוסר**; ושאר היום לקדושים שעומדים לפני ה' תמיד.

מכל הנאמר לעיל ניתן לסכם ולומר שאין שום איסור בספרות המשנה והתלמוד להתפלל בבית הכנסת או להזכיר את השם במעמד כלשהו בגילוי ראש. להיפך, מויקרא רבה יוצא שעדיף לקרות קריאת שמע בגילוי ראש כסימן של יראת שמים. האיסורים על גילוי ראש מתחילים להופיע בתקופת הגאונים. הדרושה הבסיסית ביותר בשלב הראשון מתייחסת לכיסוי הראש לעובר לפני התיבה, לנושא את כפיו ולקורא בתורה. בתקופה זו ה"ש אומרים" במסכת סופרים ראה בגילוי הראש בזיון השווה לפוחח שכרעיו נראין או בגדיו פרומים – ולכן אסר עליו לכהן לפני הציבור. על פי "החילוקים", אנשי ארץ ישראל לא קיבלו את דרישת כיסוי הראש כלל, והמשיכו לתת אפילו לכהנים לברך את העם בגילוי ראש. הרמב"ם, לעומת זאת, דרש כיסוי ראש, אך רק בשעת תפילת העמידה. בצרפת כנראה לא קיבלו את הדרושה לכיסוי ראש לאמירת ברכות. דעת ה"ש אומרים" במסכת סופרים לא התקבלה על ידי כל הפוסקים כהלכה מחייבת. הגאון מווילנא ראה בכיסוי ראש בשעת התפילה דבר הנכון "מצד המוסר" בלבד. מכל הנ"ל נראה לנו לומר שאין לראות בגילוי ראש בשעת תפילה, לימוד או הזכרת השם איסור הלכתי מוצק.

האם מכאן יש להסיק שצדקו הרבנים הרפורמיים במאה הי"ט שביטלו תפילה בכיסוי ראש וחייבו תפילה בגילוי ראש? יתכן שבזמנם היה לכך הצדקה. הם ביקשו ליצור אווירה של כבוד בזמן תפילה, והיה זה טבעי לעשות זאת על פי מה שהיה מקובל אז בחברה הכללית. כיון שהסרת הכובע היתה ביטוי של כבוד ונימוס, ואי-הסרתו, במצבים מסוימים, ביטוי של חוסר כבוד וחוסר נימוס, היה זה אולי במקום מבחינתם להעדיף תפילה בגילוי ראש.³⁰ אך כל זה אינו רלוונטי בשבילנו היום. ראשית כל, בישראל של היום אין אדם שרואה בכיסוי הראש ביטוי של זלזול או חוסר כבוד. יתירה מזו, היום הפכה הכיפה לסמל ייחודי המבטא כבוד ליהדות,

למורשת ישראל ולריבונו של עולם. מי שנמנע מלחבוש כיפה במעמדים מסוימים עשוי להיראות כמזלזל בדת ישראל, ולכן אף מנהיגים שאינם יהודים חובשים כיפה כאשר הם נכנסים לבית כנסת או משתתפים בטקסים יהודיים מסוימים.³¹ נראה, איפוא, שהיום נכון לדרוש תפילה בכיפה דווקא, ולא סתם בכיסוי ראש כלשהו. דרישה זו נובעת ממקומה של הכיפה כסמל ליחס של כבוד ליהדות ולקב"ה, ולא מאיסור הלכתי מאוחר יחסית.

לדעת הרב יצחק קליין, אחד מגדולי הפוסקים של התנועה הקונסרבטיבית בחו"ל, יש לכסות את הראש במצבים הבאים: (1) בבית הכנסת; (2) בזמן תפילה, קריאת התורה או לימוד תורה; (3) כאשר משתתפים בטקס דתי; (4) בזמן אכילה, או, לפחות, בזמן אמירת הברכות על האוכל.³² נראה לנו נכון לאמץ דרישה זו, ואף לא להסתפק בכיסוי ראש באופן כללי, אלא דוקא בכיפה.

III. כיסוי ראש לנשים

אין בכוונתנו לדון כאן בבעיית כיסוי ראש לנשים מטעמי צניעות וערוה. בעיה זו דורשת טיפול רציני כשלעצמה ואיננה קשורה לנימוסי בית הכנסת אלא לחיי היום-יום שמחוץ לבית הכנסת.³³ כאן נדון בחבישת כיפה על ידי נשים. ברצוננו להתייחס למנהג החדש בקהילות מסוימות לדרוש מנשים לחבוש כיפה בבית הכנסת בכלל, או לפחות כשהן עולות לתורה או עוברות לפני התיבה. והרי חוות דעת של יושב ראש ועד ההלכה של כנסת הרבנים בצפון אמריקה, מאפריל 1993, בנידון:

אין כעת חובה שנשים חייבות ללבוש כיסוי ראש בבית הכנסת. כל קהילה רשאית לנהוג לפי מנהגה הנוכחי. ברם, סביר להניח שקהילה שוויונית תרגיש שנאות הוא לצפות שנשים המקבלות כיבוד כלשהו על הבימה חייבות לחבוש כיסוי ראש. בקהילות מסוימות כשאשה מקבלת כיבוד, היא גם מקבלת כיסוי ראש בצורת הינומא או כיפה. בקהילות אחרות מוצב שלט האומר: "כל המבוגרים מתבקשים לכסות את ראשיהם בבית הכנסת".³⁴

כפי שנרמז כאן, יש קהילות שוויוניות הדורשות מנשים לחבוש כיפה כשהן עולות לבימה, ודרישה זו אף נראית "סבירה" בעיני יושב ראש ועד ההלכה בצפון אמריקה. לדעתנו, יש להיזהר מאוד בתחום הזה. אין ספק שכל אשה שרוצה בכך, רשאית לחבוש כיפה. אך, נכון להיום, הכיפה היא סמל עבור גברים. כפי שאמרנו, יש לחייב חבישת כיפה על ידי גברים ובנים מתוקף היותה סמל, ולא דווקא מסיבות אחרות. מכיוון שהסמל קיים כסמל עבור גברים בלבד, אין צורך לדרוש מנשים לחבוש כיפה במידה שדורשים את הדבר מגברים. יתירה מזו, יש להפגין רגישות כלפי אותן נשים, ובמיוחד בנות-מצוה, אשר נרתעות מלאמץ את מה

חבישת כיפה על ידי בנים ובנות

שנראה בעיניהן כסמל ששייך לגברים. יהיה זה חבל מאוד אם נגרום אי־נוחות לבנות־מצוה אשר רוצות לעלות לתורה או להיות שליחות ציבור, אך אינן רוצות לחבוש כיפה. בשביל נשים ובנות, הכיפה היא בגדר רשות בלבד.

הרב דוד פרנקל

י' באדר ב' תשנ"ה

בהסכמת: הרב דוד גולינקין

הרב ישראל ורמן

הרב דוד לזר

הרב שמחה רוט

הערות

- * תודתי נתונה לרב דוד גולינקין אשר העמיד לרשותי חומר ביבליוגרפי רב וכן את סיכומיו העשירים על הנושא. הקיצורים להלן מתייחסים לרשימת הספרות בסוף.
1. ראה אריה סימון, "אחד-העם והמסורת", מצודה 2 (תש"ד), עמ' 151, הערה 7 וראה שם, עמ' 150-151 לעוד מכתב שלו על אותו נושא.
 2. H. B. Grinstein, "Reforms at Temple Emanuel of New York", *Historia Judaica* 6 (1944), pp. 164-165.
 3. G. Heller, *As Yesterday When it is Past*, Cincinnati, 1942, pp. 112-114.
 4. L. A. Jick, *The Americanization of the Synagogue, 1820-1870*, Hanover, 1976, pp. 182-183.
 5. ראה זימר, עמ' 32 והערה 72.
 6. ראה זימר, הערה 73.
 7. הסקירה השלימה והעדכנית ביותר היא זו של יצחק זימר.
 8. לדיון מפורט בכיסוי ראש בתקופת המקרא ראה ש' קרויס במאמרו הלועזי, עמ' 124-135, 145.
 9. א' אהוביה, "וראש לו חפוי", בית מקרא ק"מ (תשנ"ה), עמ' 76-77. עמדה זו הובעה כבר כאפשרות על ידי מ' גרובר, *Encyclopedia Judaica*, ערך Mourning, כרך 12, טורים 486-485.
 10. A. Rubens, *History of Jewish Costume*, לציורים המאשרים קביעה זו ראה: London, 1967, plates 4, 8-9.
 11. השווה גם ברכות ס' ע"ב ופסחים קי"א ע"ב.
 12. לתפיסה דומה, ראה שמות רבה ג'א', מהד' שנאן עמ' 120-121, ומסכת כלה רבתי ב'ב', מהד' היגער, עמ' 191-192.
 13. והשווה לעדות של ר' יצחק מווינא המובאת להלן בפנים ע"י הערה 29.
 14. ריבקינד, עמ' תכ"א באמצע הערה 46.
 15. ראה ריבקינד, עמ' ת"ד, הערה 4 ועמ' תכ"ג בהוספה.
 16. על אישיותו, חיבוריו ורבגוניותו של ר' יהודה אריה ממודינא ראה פנינה נוה, מהדירה, יהודה אריה ממודינא: לקט כתבים, ירושלים, תשכ"ח; דניאל קארפי, מהדיר, ספר חיי יהודה, תל-אביב, תשמ"ה; Mark Cohen et al, eds., *The Autobiography of a Seventeenth-Century Venetian Rabbi: Leon Modena's Life of Judah*, Princeton, 1988.
 17. ריבקינד, עמ' תי"ג.
 18. שם, עמ' תי"ד.
 19. שם, שם.

20. שם, עמ' תט"ז.
21. לכל התופעה של מנהג חסידים שנחשב במרוצת הדורות להלכה לרבים ראה דניאל שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, חלק ג', ירושלים, תשנ"ד, עמ ס"ס-ד. לגבי הכיפה ראה שם, עמ' ס"ד.
22. באותם מקורות משתמשים בשורש "עטף". לעיטוף לש"ץ ראה ראש השנה י"ז ע"ב; לעיטוף לכוס של ברכה ראה ברכות נ"א ע"א המובא לעיל בסעיף 4, I, א.
23. הרב כשר, עמ' 200-201.
- 24] והשווה ריבקינד, עמ' ת"ז, הערה 11* בשם הגר"ש ליברמן: פלוטארך בשאלות הרומיים 13 מבאר שנהגו להקריב לאליל "הונור" בגילוי הראש כי "הונור" פירושו "כבוד" והרי נוהגים להסיר את הכובע בפני אנשים טובים ונכבדים].
25. גישה זו אינה רחוקה ממה שכתוב בברית החדשה באיגרת הראשונה אל הקורנתיים (י"א:ד-ז): "כל איש אשר יתפלל או יתנבא וראשו מכוסה, מבזה הוא את ראשו. וכל אשה אשר תתפלל או תתנבא וראשה פרוע מבזה היא את ראשה... והאיש איננו חייב [או: צריך שלא] לכסות את ראשו כי הוא צלם אלהים וכבודו, אבל האשה היא כבוד האיש". נכון שאין ר' יצחק דורש תפילה בגילוי ראש כמו שכתוב כאן. אך שני מקורות אלה רואים בחיוב תפילה בגילוי הראש. חוקרים חלוקים בהבנת הכתובים בברית החדשה. לאוטרבך (בתשובתו, עמ' 11) סובר שפאולוס אינו אלא משקף את המנהג היהודי שהיה קיים אז. לעומת זאת, לדעת ריבקינד (עמ' ת"ח) "אין ספק... כי פאולוס בא לחדש כאן, בהשפעה יוונית, מצות-עשה חדשה של גלוי ראש ורצה בכוונה לבטל ולשרש מנהג יהודי...". (וראה הערה 15 שם לדעות של חוקרים אחרים). לדעתי, סביר יותר לקבל את דברי לאוטרבך. הרי אם נניח כי פאולוס בא לבטל ולשרש מנהג יהודי של כיסוי ראש לגבר בזמן תפילה, נצטרך גם לומר שהוא בא לשרש מנהג יהודי של גילוי ראש לאשה בזמן תפילה. ולמה יסיר את כיסויי הראש מהגברים ויעבירם לנשים? סביר איפוא להניח שדברי פאולוס אינם בגדר סטיה מן המנהג היהודי.
- נדמה שניתן לשמוע הד למחלוקת דומה – אם ראוי לכסות את הראש והפנים בנוכחות ה' אם לאו – בויכוח בין ר' יהושע בן קרחה ור' הושעיא על הפסוק בשמות ג'ו', "ויסתר משה פניו" (בשמות רבה ג'א', מהד' שנאן עמ' 120-121). לפי ר' הושעיא, "יפה עשה משה שהסתיר פניו, אמר לו הקב"ה: אני באתי להראות לך פנים וחלקת לי כבוד והסתרת פניך... אבל נדב ואביו פרעו ראשיהן זזנו ונתנו עיניהם בזיו השכינה... והם לא קבלו על מה שעשו?". לעומת זאת, לדעת ר' יהושע בן קרחה, "לא עשה משה יפה כשהסתיר פניו, שאילולי לא הסתיר פניו גילה לו הקב"ה מה למעלה ומה למטה ומה היה ומה עתיד להיות".

26. כך הסביר עזרא פליישר, "לליבון ענין ה'פורס על שמע'", תרביץ מ"א (תשל"ב), עמ' 143-133.
27. כך פירש אלבק את המשנה [וקדם לו אלבוגן, *JQR* O.S. 18 (1906), p. 597].
- 28] כך מסביר מרדכי מרגליות במבוא למהדורתו, ירושלים, 1938, עמ' 27-36.
29. והשווה לדברי הראב"ן בספר המנהיג שהובאו לעיל על יד הערה 13.
30. וכך הדגיש הרב לאוטרבך – שהיה רב רפורמי – בסוף תשובתו, עמ' 20. מצד שני, ג'יק הנ"ל (לעיל, הערה 4, עמ' 182) סבר שהרפורמים הסירו את כיסוי הראש באמריקה על מנת להינתק מן העבר, להידמות לחברה האמריקאית, ולהתבולל.
31. על מרכזיותה של הכיפה תעיד העתירה המפורסמת לבית המשפט העליון בארה"ב של יהודי אשר ביקש רשות לחבוש כיפה במסגרת שירותו הצבאי – ראה על כך במאמרו של צ'ייזין. על סמליות הכיפה בארץ, ראה מאמרו הקלאסי של אפרים קישון.
32. הרב יצחק קליין, עמ' 51-52.
33. לסקירות טובות, ראה שני המאמרים של שמואל קרויס.
34. הרב קסל אבלסון. האנגלית תורגמה לעברית.

ספרות

- אבלסון – R. Kassel Abelson, *Summary Index: The Committee on Jewish Law and Standards*, [New York, 1994], 10:1
- זימר – יצחק זימר, "כיסוי הראש לגברים", בתוך: עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 17-42 (עם ביבליוגרפיה עשירה)
- יוסף – ר' עובדיה יוסף, שו"ת יחווה דעת, חלק ד', סימן א'
- כשר – ר' מנחם מנדל כשר, "חילופי מנהגים בענין גילוי הראש", חורב ד' (תרצ"ז – תרצ"ח), עמ' 195-206
- לאוטרבך – R. J.Z. Lauterbach, "Worshipping With Covered Heads" in: Walter Jacob, ed., *American Reform Responsa*, New York, 1983, pp. 8-21
- צ'יזין – D.D. Chazin, *National Jewish Law Review* 1 (1986), pp. 13-40
- קישון – אפרים קישון, "הכיפה הסרוגה", מעריב, י' באדר תשל"ה, 21 בפברואר 1975
- קליין – R. Isaac Klein, *A Guide to Jewish Religious Practice*, New York, 1979, pp. 51-52
- קרויס – שמואל קרויס, קדמוניות התלמוד, ב', ב', תל-אביב, תש"ה, עמ' 266-278
- קרויס – Samuel Krauss, "The Jewish Rite of Covering the Head", *HUCA* 19 (1945-1946), pp. 121-168
- ריבקינד – יצחק ריבקינד, "תשובת הרב יהודה אריה מודינה על גלוי הראש", ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, חלק עברי, נזירק, תש"ו, עמ' ת"א-תכ"ג (התשובה נדפסה שוב בשו"ת זקני יהודה, מהד' ש' סימונסון, ירושלים, תשט"ז, סימן כ"א)

הסתייגות לתשובה בענין חבישת כיפה על ידי בנים ובנות

אני מסכימה עם הפסק של הרב דוד פרנקל בענין כיסוי ראש בכל העניינים שנידונו בפסק והן במסקנה, למעט ההתייחסות לכיסוי ראש לנשים ולבנות. בענין זה נראה לי שמכיוון שחבישת כיפה היא סמל ערכי המסמלת את השאיפה ליראת שמים, לצניעות ולכבוד למסורת, אשר הפכה למנהג מחייב בעיתות של קדושה, עלינו לחייב חבישת כיפה לא רק לגברים ובנים אלא באותה מידה לנשים ובנות. אמנם בעבר הורגלנו לראות סמל זה דווקא אצל גברים, אך עם כניסתן המוגברת של נשים ובנות לכל תחומי הפעילות הדתית והרוחנית בבית הכנסת ומחוץ לבית הכנסת, יש לעודדן במידה שווה להגביר את מודעותן לאותם הערכים אשר חבישת הכיפה מסמלת. בכך תינתן להן הזדמנות שווה להעמיק את החוויה הדתית ולהעניק לרגעי הקדושה בחייהן את המימד הנוסף שחבישת הכיפה מוסיפה לנו.

הרב גילה דרור
י"ג בסיון תשנ"ה
בהסכמת: הרב מיכאל גרץ